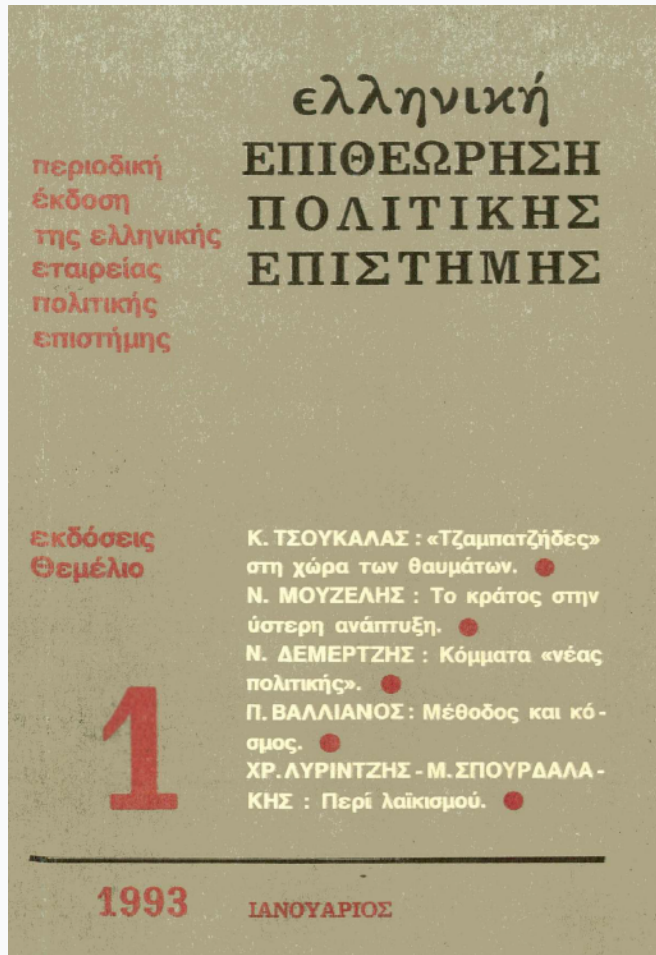

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 1, Αρ. 2 (1993)

Περί λαϊκισμού. Μια σύνδεση με αφορμή την ελληνική βιβλιογραφία

Χρήστος Λυριντζής, Μιχάλης Σπυρδαλάκης

doi: [10.12681/hpsa.15329](https://doi.org/10.12681/hpsa.15329)

Copyright © 2017, Χρήστος Λυριντζής, Μιχάλης Σπυρδαλάκης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Λυριντζής Χ., & Σπυρδαλάκης Μ. (2017). Περί λαϊκισμού. Μια σύνδεση με αφορμή την ελληνική βιβλιογραφία. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 1(2), 133–162. <https://doi.org/10.12681/hpsa.15329>

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΥΡΙΝΤΖΗΣ
ΜΙΧΑΛΗΣ ΣΠΟΥΡΔΑΛΑΚΗΣ

ΠΕΡΙ ΛΑΪΚΙΣΜΟΥ: ΜΙΑ ΣΥΝΘΕΣΗ ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Τα τελευταία χρόνια ο όρος λαϊκισμός έχει εισέλθει με αποφασιστικό τρόπο στο πολιτικό λεξιλόγιο της χώρας. Το σημαϊνόμενο όμως του όρου απέχει πολύ από το να αποτελεί κοινό τόπο για όσους τον χρησιμοποιούν. Οι πολιτικές εξελίξεις των τελευταίων χρόνων, καθώς και οι πολλαπλές προκλήσεις που καλείται να αντιμετωπίσει η χώρα μέχρι το τέλος του αιώνα έχουν οδηγήσει σε μια πληθωριστική χρήση του όρου. Συχνά, οπαδοί διαφορετικών πολιτικών στρατηγικών τον αποδίδουν στους αντιπάλους τους, παρακάμπτοντας συνήθως την ουσιαστική αντιπαράθεση και το διάλογο επί της ουσίας.

Η ελαστικότητα, ή καλύτερα η πλαστικότητα, του όρου γίνεται σαφής αν δει κανείς τόσο τα φαινόμενα που χαρακτηρίζονται λαϊκιστικά όσο και τις σχέσεις, τις δομές ή ακόμη τις απόψεις οι οποίες στιγματίζονται ως λαϊκιστικές. Επί παραδείγματι, στον πολιτικό διάλογο ή ρητορεία ο «λαϊκισμός» συχνά θεωρείται συνώνυμος του εθνικισμού, των επιφυλάξεων για την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, της πολιτικής στράτευσης, των θεωριών της εξάρτησης, των συντεχνιακών πολιτικών απόψεων και τάσεων που παρατηρούνται στο συνδικαλιστικό κίνημα, του κρατικού προστατευτισμού και γενικότερα της κρατικής παρέμβασης, των ανησυχιών για τα φαινόμενα φτώχειας, των πελατειακών σχέσεων, των μαζικών πολιτικών κινητοποιήσεων, της λαϊκότεροπης ή ακόμη και της λαϊκής τέχνης, καθώς και της εκλαΐκευσης. Τέλος, ο λαϊκισμός ταυτίζεται με ορισμένη ηθική/δεοντολογία που αποτελεί χαρακτηριστικό μιας σημαντικής μερίδας του τύπου. Κατά συνέπεια η έννοια του λαϊκισμού φαίνεται να λαμβάνει το περιεχόμενό της εμμέσως, με αρνητικό τρόπο και σε αντιπαράθεση με έννοιες που, τουλάχιστον κατά τεκμήριο, φαίνεται να έχουν σαφέστερο

περιεχόμενο. Από τα παραπάνω λοιπόν θα μπορούσε κανείς να συμπεράνει πως ο λαϊκισμός βρίσκεται στον αντίποδα του ορθολογισμού, του «εκσυγχρονισμού» και των προγραμματικών αντιπαραθέσεων.

Το πολυσήμαντο όμως περιεχόμενο του λαϊκισμού στην Ελλάδα δεν σημαίνει και κάποια αμφισημία της έννοιάς του. Σε αντίθεση με τη διάχυτη αμφισημία του όρου αλλού, στην Ελλάδα ο «λαϊκισμός» πήρε αποκλειστικά αρνητικό περιεχόμενο. Ενώ λοιπόν αλλού ο λαϊκισμός χρησιμοποιείται άλλοτε επικριτικά και άλλοτε επιβραβευτικά (λ.χ. ο χαρακτηρισμός πολιτικών όπως ο Reagan, ο MacCarthy, η Thatcher, ο Γέλτσιν, ο J. Jackson), στην Ελλάδα χρησιμοποιείται μόνο με την έννοια του ψόγου: λαϊκισμός σημαίνει την «επιφανειακή μίμηση λαϊκών προτύπων», την παραποίηση, το βιασμό του «λαϊκού», με άλλα λόγια την ψευδή κατάσταση, κάτι που αποδεικνύεται και από το πρόσφυμα -κι στη λέξη. Αυτά τα στοιχεία όμως με κανένα τρόπο δεν εξαντλούν, ούτε οροθετούν το περιεχόμενο της έννοιας.

Παρ' όλη τη σαφώς αρνητική σημασία του λαϊκισμού, η πολυπλοκότητα των φαινομένων του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού τα οποία χαρακτηρίζονται λαϊκιστικά έχει οδηγήσει τελευταία σε μια σημαντική για τα ελληνικά δεδομένα αύξηση των αναλύσεων τόσο των «λαϊκιστικών φαινομένων» της ελληνικής κοινωνίας όσο και των προσπαθειών για θεωρητική κατανόηση της έννοιας του λαϊκισμού. Το σύντομο αυτό άρθρο επιχειρεί να παρουσιάσει κριτικά τις προσπάθειες αυτές της ελληνικής βιβλιογραφίας και ίσως να τις συνθέσει προτείνοντας ένα πλαίσιο προσέγγισης για την εμπειρική μελέτη του φαινομένου.

Πριν όμως προχωρήσουμε, θα πρέπει να σημειώσουμε πως το θεωρητικό ενδιαφέρον του λαϊκισμού δεν περιορίζεται απλώς στην ανάλυση αυτών των στοιχείων. Η θεωρία του «λαϊκισμού», ή καλύτερα η προβληματική για το «λαϊκισμό», παρουσιάζει ενδιαφέρον που ξεπερνά κατά πολύ τη συγκρότηση ερμηνευτικού πλαισίου για τη θεωρητική και εμπειρική κατανόηση των κατά τεκμήριο λαϊκιστικών φαινομένων. Τα ζητήματα που εμπλέκονται με σαφή ή υπαινικτικό τρόπο στην όλη συζήτηση για το λαϊκισμό είναι προβλήματα που απασχολούν τη σύγχρονη πολιτική κοινωνιολογία και κοινωνική θεωρία γενικότερα. Κατά συνέπεια, αν η ενασχόληση με το λαϊκισμό αντιμετωπιστεί στενά, θα

αποτελούσε ίσως ένα μάλλον εξαντλημένο ή και βαρετό θέμα αν όμως το προσεγγίσει κανείς ως σημείο εκκίνησης και θεματικής πρόσβασης στην προβληματική σημαντικών ζητημάτων που βρίσκονται στην καρδιά της θεωρητικής έρευνας σήμερα, τότε μπορεί και να καταστήσει την περί λαϊκισμού συζήτηση ενδιαφέρουσα και να εμπλουτίσει τον θεωρητικό προβληματισμό στα γενικότερα ζητήματα κοινωνικής θεωρίας. Το πρώτο και σημαντικότερο ζήτημα αφορά την ιδεολογία: Είναι ιδεολογικό φαινόμενο ο λαϊκισμός; και αν ναι, συνιστά πολιτική ιδεολογία και με ποια αναλυτικά εργαλεία θα πρέπει να μελετηθεί; Αποτελεί τρόπο άσκησης εξουσίας ή «τρόπο κυριαρχίας» και πώς σχετίζεται με τους τρόπους παραγωγής που συμβιώνουν σε συγκεκριμένους κοινωνικούς σχηματισμούς; Ποια η σχέση του με την (πολιτική) ενσωμάτωση, την πολιτική κουλτούρα, την κοινωνική κινητοποίηση και την οικονομική ανάπτυξη; Τέλος ποια η σχέση του λαϊκισμού με κόμματα ή κινήματα και τις νέες τεχνολογίες πολιτικής επικοινωνίας και ποιες οι επιπτώσεις του στους θεσμούς της αστικής δημοκρατίας; Προφανώς, το παρόν άρθρο δεν φιλοδοξεί να απαντήσει σε όλα αυτά τα ερωτήματα. Κάτι τέτοιο άλλωστε θα απαιτούσε εκτεταμένη και αναλυτική μελέτη. Είναι όμως χρήσιμο να έχουμε υπόψη το εύρος και τις επιπτώσεις που έχει η συζήτηση για το λαϊκισμό.

Αν η αναφορά στα λαϊκιστικά φαινόμενα δεν έχει οδηγήσει σε κοινά αποδεκτό ορισμό του λαϊκισμού, οι θεωρητικές προσεγγίσεις του, με τη σειρά τους, έχουν αποτύχει στον εννοιολογικό προσδιορισμό του όρου. Κατά συνέπεια, ο λαϊκισμός απέχει πολύ από το να αναχθεί σε αναλυτική έννοια, αν και αυτό είναι σημαντικό ζητούμενο. Ο ορισμός του λαϊκισμού δεν παρουσιάζει, με άλλα λόγια, εννοιολογικά προβλήματα όμοια με τους άλλους -ισμούς. Τα εννοιολογικά προβλήματα του λαϊκισμού, θα λέγαμε, είναι περισσότερο πρωτόλεια και στοιχειώδη από εκείνα άλλων όρων, φαινομένων ή και ιδεολογιών. Γι' αυτό και δεν είναι τυχαίο πως οι περί λαϊκισμού αναλύσεις ασχολούνται κυρίως με προβλήματα ορισμού και πολύ λίγο ή σχεδόν καθόλου με τα προβλήματα των σχέσεων και των συνεπειών των λαϊκιστικών φαινομένων με τις δομές και τις σχέσεις που συγκροτούν τους κοινωνικούς σχηματισμούς όπου αυτά εμφανίζονται.

Οι υπάρχουσες προσεγγίσεις, τόσο στην ελληνική όσο και στη διεθνή βιβλιογραφία, επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους επιλε-

κτικά σε μία μόνο διάσταση ή εξήγηση του φαινομένου. Αυτό φυσικά μπορεί να μην έχει βοηθήσει σε μια σφαιρική, ολική αντιμετώπιση του θέματος, αλλά βοηθά στην ομαδοποίηση και παρουσίαση των αναλύσεων. Οι σελίδες που ακολουθούν, μολονότι αναφέρονται κυρίως στην πρόσφατη ελληνική βιβλιογραφία, δεν παραβλέπουν τελείως την ξένη, στο βαθμό βέβαια που αυτή επηρεάζει τον προβληματισμό στη χώρα μας. Με κίνδυνο να κατηγορηθούμε για υπέρμετρη σχηματοποίηση, θα μπορούσαμε να κατατάξουμε τις αναλύσεις για το λαϊκισμό σε εκείνες που επικεντρώνονται: (α) στα οργανωτικά χαρακτηριστικά του, (β) στην περιγραφή και ανάλυση των συνθηκών γένεσης των λαϊκιστικών φαινομένων, (γ) στις ταξικές αντιθέσεις που συγκαλύπτουν ή αναδεικνύουν τα λαϊκιστικά φαινόμενα και, τέλος, (δ) στα ιδεολογικά χαρακτηριστικά και συνέπειες που αυτά εμφανίζουν.

Α. Μια αρκετά συνηθισμένη κατηγορία προσεγγίσεων του λαϊκισμού είναι εκείνες που επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους στα οργανωτικά χαρακτηριστικά των θεσμικών εκφάνσεων των λαϊκιστικών φαινομένων. Αν και δεν λείπουν οι αποκλειστικές αναφορές στα οργανωτικά ήθη του λαϊκισμού, ο εντοπισμός των οποιών για κάποιους αποτελεί και τον ορισμό της έννοιάς του, συνήθως τέτοιες αναφορές αποτελούν το συμπλήρωμα ή την κριτική γενικότερων αναλύσεων του φαινομένου.¹ Ο λαϊκισμός, ο οποίος σύμφωνα με αυτές τις απόψεις εμφανίζεται με μορφή κινήματος, χαρακτηρίζεται από την ιδιαίτερη θέση του ηγέτη στην κομματική δομή και τις συνέπειες που έχει αυτό το γεγονός στη διαμόρφωση της οργάνωσης και στην αυτονομία της. Αυτό συγκεκριμένα σημαίνει όχι μόνο το ιδιαίτερο βάρος του ρόλου του ή το ανεξέλεγκτο των ενεργειών του, αλλά και την ιδιαίτερη, αδιαμεσολάβητη σχέση που αναπτύσσει με τις μάζες. Η σχέση αυτή στηρίζεται στην ικανότητα του ηγέτη του κινήματος να καλεί συνεχώς το λαό για μια ισχυρή αντι-ελίτ κινητοποίηση² ενώ

1. Κλασικό παράδειγμα αυτής της περίπτωσης αποτελεί η βάση της κριτικής του Ν. Μουζέλη, «Ideology and Class Politics: A Critique of Ernesto Laclau», *New Left Review*, 112, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1978, στην προσέγγιση του Ε. Laclau για το λαϊκισμό που δημοσιεύτηκε στο *Πολιτική και ιδεολογία στη μαρξιστική θεωρία*, Σύγχρονα Θέματα, Αθήνα 1983, σ. 163-179 (τίτλος πρωτοτύπου: *Politics and Ideology in Marxist Theory*, New Left Books, Λονδίνο 1977).

2. Μ. Canovan, *Populism*, Harcourt Brace, Νέα Υόρκη 1981.

τα υπόλοιπα οργανωτικά μορφώματα του λαϊκιστικού φαινομένου εμφανίζονται χαλαρά και με μάλλον χαμηλό επίπεδο πειθαρχίας των μελών.

Β. Άλλες προσεγγίσεις επικεντρώνουν την προσοχή τους, όπως σημειώσαμε, στους όρους και στις συνθήκες άνθησης των λαϊκιστικών φαινομένων. Οι προσπάθειες αυτές μόνο έμμεσα ασχολούνται με το ζήτημα του ορισμού ή άλλα εννοιολογικά προβλήματα. Αντίθετα, φαίνεται πως οι αναλύσεις αυτές έρχονται εκ των υστέρων να ερμηνεύσουν το χρόνο εμφάνισης των φαινομένων. Ερμηνείες και απόπειρες κατανόησης των λαϊκιστικών φαινομένων, οι οποίες στηρίζονται στην ανάλυση των μετασχηματισμών και της αναπτυξιακής διαδικασίας στους κοινωνικούς σχηματισμούς όπου παρατηρούνται τα φαινόμενα αυτά, εμφανίζονται στη διεθνή βιβλιογραφία τις τελευταίες δεκαετίες. Οι αναλύσεις αυτές αποτελούν το αποτέλεσμα της μεθοδολογικής κυριαρχίας του λειτουργισμού στην πολιτική και γενικότερα στις κοινωνικές επιστήμες, αφού η εμφάνιση λαϊκιστικών φαινομένων αντιμετωπίζεται ως λειτουργικό παρεπόμενο της γενικότερης πολιτικής ανάπτυξης.³ Όπως μάλιστα θα δούμε παρακάτω, ο πολλαπλασιασμός των λαϊκιστικών φαινομένων και η ανάπτυξη των προβληματικών γύρω από το ζήτημα έχει οδηγήσει μέρος της ελληνικής βιβλιογραφίας στην υιοθέτηση αυτής της προσέγγισης.

Γ. Αν και όχι ιδιαίτερα συχνά, μια διάσταση του προβληματισμού για το λαϊκισμό επικεντρώνει την προσοχή της στα κοινωνικά υποκείμενα που εμπλέκονται και που γίνονται συνήθως φορείς λαϊκιστικών φαινομένων. Η προσπάθεια αυτών των αναλύσεων συνήθως έχει στόχο είτε την ανακάλυψη των κοινωνικών εκείνων αντιθέσεων και συγκρούσεων που «βρίσκονται πίσω» από τις διά-

3. Βλ. κυρίως G. Ionescu - E. Geller (επιμ.), *Populism*, Weidenfelt & Nicolson, 1969, ιδιαίτερα το Agnus Stewart, «The Social Roots», σ.180-196, και το Μέρος Α' (κεφ. 1-5, σ. 9-152) του βιβλίου, όπου αναλύονται λαϊκιστικά φαινόμενα κατά γεωγραφική ενότητα, στο ίδιο. Αλλά και T. Di Tella, «Populism and Reform in Latin America», στο C. Veliz, *Obstacles to Change in Latin America*, Λονδίνο 1970· επίσης το S. Huntington, *Political Order in Changing Societies*, Yale University Press, New Haven & London 1968, καθώς και S. Huntington & J. Nelson, *No Easy Choice, Political Patricipation in Developing Countries*, Cambridge Mass., 1976.

φορες λαϊκιστικές εκφάνσεις, είτε αντίστροφα την αναγωγή των λαϊκιστικών φαινομένων σε συγκεκριμένες ταξικές συγκρούσεις ή και στην ταξική πάλη γενικά. Αυτού του είδους οι προσεγγίσεις του λαϊκισμού συχνά εκκινούν, όπως θα δούμε εξετάζοντας την ελληνική βιβλιογραφία, από την προσπάθεια διαχωρισμού του λαϊκισμού από την παράδοση και τις εκφράσεις του εργατικού κυρίως κινήματος. Στη διεθνή βιβλιογραφία η εν λόγω προσέγγιση συνδέεται με την αναγωγή του λαϊκισμού σε κίνημα ή ιδεολογία των αγροτών (περίπτωση του ρωσικού *narodnichestvo*) ή των μικροαστών (περίπτωση του κινήματος του Varguas στη Βραζιλία ή του *Peron* στην Αργεντινή).

Δ. Τέλος, μια σημαντική ομάδα αναλύσεων επικεντρώνει τις ερμηνευτικές της προσπάθειες στα ιδεολογικά χαρακτηριστικά και συνέπειες του λαϊκισμού. Οι προσεγγίσεις αυτές, αν και συχνά με διαφορετικά και συγκρουόμενα αποτελέσματα, έχουν την αφετηρία τους στη συνειδητοποίηση από τμήμα των κοινωνικών επιστημών τα τελευταία 10-15 χρόνια της «δύναμης της ιδεολογίας». Οι απόψεις αυτές, που διακρίνονται για τον σύνθετο χαρακτήρα τους, προέρχονται κυρίως από τέως —ή καλύτερα μετά— μαρξιστές κοινωνικούς επιστήμονες οι οποίοι, υπό την επιρροή της αλτουσεριανής ανάγνωσης του γκραμσιανού μαρξισμού και λαμβάνοντας υπόψη την εμπειρία των δυτικών κυρίως κοινωνιών μετά το 1968, θεώρησαν το πεδίο της ιδεολογίας τόσο αυτόνομο από τη στενά υλική (= οικονομική) πραγματικότητα, ώστε να το θεωρούν συχνά ικανό να συγκροτεί την «πραγματική ιστορία». Αυτό φυσικά δεν σημαίνει πως οι αναλύσεις που αναφέρονται αποφεύγουν να συσχετίσουν τις ιδεολογικές διαστάσεις και τη συγκρότηση του λαϊκισμού με τη δυναμική συγκεκριμένων κοινωνικών υποκειμένων ή με καταστάσεις-κλειδιά που χαρακτηρίζουν τους κοινωνικούς σχηματισμούς όπου παρουσιάζονται τέτοια φαινόμενα. Όμως είναι σαφές πως η περιγραφή των χαρακτηριστικών του λαϊκισμού, ο προσδιορισμός και καθορισμός των παραμέτρων του και τέλος ο ορισμός του επικεντρώνονται καθαρά στο ιδεολογικό επίπεδο. Κεντρική θέση στο πλαίσιο αυτό κατέχει η ανάλυση του E. Laclau που ήδη αναφέρθηκε.

1. ΟΙ ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΛΑ-Ι-ΚΙΣΜΟ

Η συζήτηση για το λαϊκισμό στην Ελλάδα αρχίζει τα τελευταία χρόνια της δεκαετίας του 1970. Ο όρος βέβαια προϋπήρχε, αλλά η συχνή και συστηματική χρήση του καθώς και ο προβληματισμός για το περιεχόμενο και τις αιτίες του αρχίζει μόνο κατά την περίοδο της μεταπολίτευσης. Συγκεκριμένα η συζήτηση αρχίζει το 1977 και συνδέεται με την ανοδική πορεία του ΠΑΣΟΚ. Η συσχέτιση μάλιστα της συζήτησης για το λαϊκισμό με το «φαινόμενο ΠΑΣΟΚ» θα αποτελέσει το μόνιμο χαρακτηριστικό της ελληνικής φιλολογίας για το συγκεκριμένο θέμα.

Ο προβληματισμός για τον ελληνικό λαϊκισμό προέρχεται κυρίως από τους διανοούμενους της αριστεράς, οι οποίοι εμμέσως πλην σαφώς, εκφράζουν τη δυσκολία να οροθετήσουν και να αντιμετωπίσουν έναν κομματικό φορέα που διεκδικεί την έκφραση και οργάνωση των αριστερών ψηφοφόρων.⁴ Κατά συνέπεια δεν πρέπει να αποτελεί έκπληξη η ανομολόγητη επιδίωξη που αναδύεται από αυτές τις αναλύσεις: ο χαρακτηρισμός του ΠΑΣΟΚ ως κάτι «άλλο» (διάβαζε λαϊκιστικό) από την αριστερά και την παράδοσή της. Με άλλα λόγια, το τμήμα εκείνο της διανοήσης που ασχολείται με το ζήτημα ενδιαφέρεται να καταδείξει τη διαφορά μεταξύ σοσιαλισμού και λαϊκισμού και τις αρνητικές, και ίσως επικίνδυνες, διαστάσεις και επιπτώσεις του τελευταίου στον «προοδευτικό», «αριστερό», «σοσιαλιστικό» χώρο.⁵ Το γεγονός αυ-

4. Ενδεικτικό αυτής της δυσκολίας της Αριστεράς είναι και η πολεμική επιπολαιότητα της αντιμετώπισης του ΠΑΣΟΚ. Όχι σπάνια η ρητορεία της επίσημης Αριστεράς αντιμετωπίζει το ΠΑΣΟΚ με χαρακτηρισμούς που και αντιφατικοί είναι και σε τελευταία ανάλυση κενοί περιεχομένου. Όπως για παράδειγμα το ΠΑΣΟΚ ήταν πολιτική δύναμη της ευρύτερης Αριστεράς, ιδιότυπο σοσιαλδημοκρατικό κόμμα, λαϊκιστικό κίνημα, κόμμα του μικροαστικού σοσιαλισμού, μέρος της υπό διαμόρφωση αντι-ιμπεριαλιστικής συμμαχίας κ.ά.

5. Το άρθρο των Α. Ελεφάντη και Μ. Καβουριάρη, «ΠΑΣΟΚ: Λαϊκισμός ή Σοσιαλισμός», στο Π. Παπασαραντόπουλος (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ και εξουσία*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 157-192, το οποίο πρωτοδημοσιεύτηκε στον *Πολίτη*, Οκτώβριος 1977, αποτελεί το πρώτο και πρωτοπόρο παράδειγμα του είδους. Βέβαια, για την ιστορία θα πρέπει να αναφερθεί πως η πραγματικά πρώτη σύνδεση του ΠΑΣΟΚ με το λαϊκισμό, χωρίς όμως ιδιαίτερες αναλυτικές αξιώσεις λόγω των συγκυριακών επιταγών, γίνεται από τον Α. Φίλιππάτο στην επιστολή παραιτήσεώς του από μέλος της Κ.Ε. του

τό πιθανόν να αποτελεί και μέρος της εξήγησης για το αποκλειστικό αρνητικό περιεχόμενο της έννοιας «λαϊκισμός» στην Ελλάδα. Ο όρος εκφέρεται ως κατηγορία κατά του ΠΑΣΟΚ και σηματοδοτεί κάτι το «κακό», το «αρνητικό», το «νόθο» και «τρίτοκοσμικό», ενώ αντιπαράκειται με τον «γνήσιο» σοσιαλισμό, που υποτίθεται ότι αντιπροσωπεύει τα ριζοσπαστικά και προοδευτικά στοιχεία του «λαϊκού κινήματος». Με δεδομένο μάλιστα το ειδικό βάρος που κατά παράδοση είχε η αριστερά, μέχρι και τα μέσα της περασμένης δεκαετίας, στον συμβολικό ορισμό αλλά και εν μέρει στον καθορισμό των περιεχομένων πολιτικής στρατηγικής και οργάνωσης, ο «λαϊκισμός» αποκτά αποκλειστικά αρνητικό περιεχόμενο, όχι μόνο σε σχέση με το ΠΑΣΟΚ αλλά εν γένει. Η εν λόγω συσχέτιση του ΠΑΣΟΚ με το λαϊκισμό και η παγίωση του αρνητικού περιεχομένου του τελευταίου φαίνεται να επιτυγχάνεται πλήρως με την είσοδο στη σχετική συζήτηση διανοουμένων ή/και πολιτικών από το χώρο της Νέας Δημοκρατίας.⁶

Επειδή η συζήτηση για το λαϊκισμό στην Ελλάδα έχει αφορμή αλλά και αποκλειστικό επίκεντρο το ΠΑΣΟΚ, η ομαδοποίηση της προβληματικής που εντοπίσαμε πιο πάνω δεν μπορεί να γίνει με την ίδια ευκολία. Είναι προφανές πως οι καθαρά θεωρητικές

Κινήματος: «Γράμμα στον Πρόεδρο», mimeo, 5 Μαρτίου 1975. Στη συσχέτιση του λαϊκισμού με το ΠΑΣΟΚ προστέθηκαν αργότερα και άλλοι (βλ. για παράδειγμα Σ. Παπασηλιόπουλος, «Οι πολιτικές δυνάμεις στις προσεχείς εκλογές και πέρα από αυτές» και Π. Λευκαδίτης, «Αντίλογος στα θεωρητικά σχήματα του κ. Α. Παπανδρέου», *ΠΑΣΟΚ και εξουσία*, ό.π., σ. 131-155 και 57-82), οι οποίοι όμως επειδή προέρχονταν από μειοψηφούσες δυνάμεις της Αριστεράς δεν κατάφεραν να «περάσουν» το λαϊκιστικό, κατά τη γνώμη τους, χαρακτήρα του ΠΑΣΟΚ. Έτσι η αριστερή, κυρίως η προερχόμενη από το ΚΚΕ, αντιμετώπιση παρέμεινε στη λογική του «μικροαστικού σοσιαλισμού» και μόνο σπάνια εντόπιζε τον «έντονο λαϊκιστικό χαρακτήρα». Βλ. ενδεικτικά: Δ. Ανδρουλάκης, «Τα κόμματα και οι στρατηγικές των τάξεων», στο *ίδιο*, σ. 339-391, και Ν. Κοτζιάς, *Ο «τρίτος δρόμος» του ΠΑΣΟΚ*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1985.

6. Εκτός από τα αλληπάλληλα άρθρα που δημοσιεύονται στα *Επίκεντρα*, και κινούνται προς αυτή την κατεύθυνση, βλ.: Α. Ανδριανόπουλος, «Η πολιτική φυσιognωμία του ΠΑΣΟΚ», στο Π. Παπασαφραντόπουλος (επιμ.), *ό.π.*, σ. 479-497· Γ. Λούλης, «Η πολιτική φυσιognωμία του ΠΑΣΟΚ», *ό.π.*, σ. 499-538. Τέλος, σαφέστατος στο σημείο αυτό είναι και ο καθηγητής Roy Macridis, *Η ελληνική πολιτική στο σταυροδρόμι*, Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα 1984, σ. 30-33.

μελέτες βρίσκονται πλησιέστερα στους ιδεότυπους που στηρίζεται η ταξινόμηση των διαφόρων προσεγγίσεων που αναφέρθηκε, από ό,τι οι μελέτες οι οποίες, λόγω της εμπειρικής τους αφητηρίας, στηρίζονται σε συνθέσεις θεωρητικών προσεγγίσεων. Κατά συνέπεια, η παρακάτω επιχειρούμενη ομαδοποίηση της ελληνικής φιλολογίας θα πρέπει να διαβαστεί με επιείκεια, αφού και οι γράφοντες αναγνωρίζουν τον κίνδυνο σχηματοποίησης.

A. Οι οργανωτικές προσεγγίσεις

Ο Ν. Μουζέλης, παρεμβαίνοντας στον διεθνή διάλογο για το λαϊκισμό και στο πλαίσιο της κριτικής των απόψεων του Laclau, ήταν ανάμεσα στους θεωρητικούς που υπογραμμίζουν τη σημασία της οργάνωσης στην κατανόηση των λαϊκιστικών φαινομένων. Συμπληρώνοντας ουσιαστικά τις ιδεολογικές προσεγγίσεις στο ζήτημα, επισημαίνει πως, με δεδομένο ότι οι ιδεολογίες δεν υπάρχουν εν κενώ αλλά παίρνουν συγκεκριμένη μορφή στο πλαίσιο οργανώσεων, η οργανωτική διάσταση των λαϊκιστικών φαινομένων αποτελεί κλειδί για την κατανόησή τους. Πιο συγκεκριμένα ο Μουζέλης, χωρίς να μένει, όπως εξάλλου αποδεικνύει και με τις παρεμβάσεις του αργότερα, φανατικός της οργανωτικής προσέγγισης, υποστηρίζει πως οι «οργανωτικές δομές τέτοιων κινήματων και ιδιαίτερα ο τύπος της εξουσιαστικής σχέσης που υπάρχει μεταξύ αρχηγών, στελεχών και οπαδών» πρέπει να λαμβάνεται σοβαρά υπόψη στη διερεύνηση λαϊκιστικών φαινομένων.⁷

Με πολύ πιο συγκεκριμένο στόχο, αλλά περίπου στο ίδιο μήκος κύματος, βρίσκεται και το άρθρο των Α. Ελεφάντη και Μ. Καβουριάρη, που δημοσιεύτηκε λίγο πριν από το άρθρο του καθηγητή Μουζέλη. Με τον χαρακτηριστικό τίτλο «ΠΑΣΟΚ : Λαϊκισμός ή Σοσιαλισμός»,⁸ το άρθρο αυτό αποτελεί ίσως την πρώτη συστηματική αναφορά στο λαϊκισμό, ενώ ταυτόχρονα η σύνδεσή του με το ΠΑΣΟΚ δεν αποτελεί μόνο την πρώτη σοβαρή προσπάθεια κατανόησης του φαινομένου ΠΑΣΟΚ αλλά προδίδει και την αγωνία μέρους των αριστερών διανοουμένων να οροθετήσουν το ΠΑΣΟΚ εκτός των τειχών. Το άρθρο αυτό δεν περιορίζεται στην προσπάθεια ανάλυσης του ΠΑΣΟΚ ως λαϊκιστικού κινήματος μό-

7. Ν. Mouzelis, *ό.π.*

8. Α. Ελεφάντη και Μ. Καβουριάρη, *ό.π.*

νο στα οργανωτικά χαρακτηριστικά του: την προσωποπαγή και αρχηγική οργανωτική δομή του, καθώς και τον εξαρτημένο χαρακτήρα της κοινωνικής βάσης του. Αντίθετα επεκτείνεται και επισημαίνει τα λαϊκιστικά, κατά τους συγγραφείς, ιδεολογικά θέματα που συγκροτούν τον πολιτικό του λόγο, όπως την αντίθεση κέντρου-περιφέρειας, την αντιπαράθεση προνομιούχων-μη προνομιούχων, την ανθρωπομορφική κατανόηση της πλουτοκρατίας και, τέλος, τον διάχυτο εθνικισμό. Παράλληλα το άρθρο επιχειρεί μια πρώτη ανίχνευση των κοινωνικών αιτιών του πασοκικού λαϊκισμού, τον οποίο συνδέει με τη ρευστότητα των μεσαίων στρωμάτων στη μεταπολεμική Ελλάδα και την άνοδο μιας μικροαστικής τάξης, με τις επιπτώσεις της επτάχρονης δικτατορίας και την αδυναμία της σοσιαλιστικής-κομμουνιστικής Αριστεράς να αρθρώσει συγκροτημένο, πειστικό, άρα και ουσιαστικά εναλλακτικό πολιτικό λόγο.

Έμφαση στα οργανωτικά χαρακτηριστικά του ΠΑΣΟΚ δίνει και το άρθρο του Η. Κατσούλη, που δημοσιεύτηκε στον πιο ολοκληρωμένο ίσως συλλογικό τόμο για το ΠΑΣΟΚ.⁹ Παρόλο που, όπως δηλώνει και ο τίτλος του («Ο ρόλος και η σημασία της χαρισματικής ηγεσίας στην ελληνική μεταβατική κοινωνία»), το άρθρο επικεντρώνεται στα οργανωτικά χαρακτηριστικά και, κυρίως, στις ιδιαιτερότητες της ηγεσίας του ΠΑΣΟΚ, αυτά θεμελιώνονται στην κατάσταση και στη δυναμική του κοινωνικού σχηματισμού. Εμμέσως αλλά σαφώς, ο λαϊκισμός και όλα τα οργανωτικά του χαρακτηριστικά αποδίδονται στον μεταβατικό χαρακτήρα της (ελληνικής) κοινωνίας.¹⁰

Η οργανωτική ανάπτυξη του ΠΑΣΟΚ αποτελεί το αναλυτικό πεδίο μέσα στο οποίο προσεγγίζει το κόμμα, η εργασία του Μ. Σπουρδαλάκη.¹¹ Παρά το γεγονός ότι εδώ αποφεύγεται συστηματικά ο χαρακτηρισμός του ΠΑΣΟΚ ως λαϊκιστικού κόμματος,

9. Εδώ φυσικά αναφερόμαστε στον τόμο του Π. Παπασαραντόπουλου, *ό.π.*, ο οποίος όμως αναλύει το φαινόμενο ΠΑΣΟΚ μέχρι και πριν από την άνοδό του στην εξουσία. Ίσως θα ήταν καιρός να δούμε μια αντίστοιχη έκδοση με τον πλουραλισμό που χαρακτήριζε την παραπάνω έκδοση για το ΠΑΣΟΚ της δεκαετίας του 1980.

10. Η. Κατσούλης, «Ο ρόλος και η σημασία της χαρισματικής ηγεσίας στην ελληνική μεταβατική κοινωνία», *ό.π.*, σ. 445-463.

11. Μ. Σπουρδαλάκης, *ΠΑΣΟΚ: Δομή, εσωκομματικές κρίσεις και συγκέντρωση εξουσίας*, Εξάντας, Αθήνα 1988.

είναι σαφές πως η αναλυτική παρουσίαση της οργανωτικής εξέλιξης του Κινήματος αναδεικνύει ουσιαστικά τα στοιχεία εκείνα, τα οποία σε άλλες αναλύσεις θεωρούνται ως κατ' εξοχήν χαρακτηριστικά του λαϊκισμού.

Β. Ανάπτυξη και λαϊκισμός

Η παρέμβαση του Ν. Μουζέλη στη συζήτηση αποτελεί ίσως την πλέον εμπειριστατωμένη ανάλυση του λαϊκισμού, η οποία στηρίζεται στη συσχέτιση του φαινομένου με την κοινωνική και πολιτική ανάπτυξη του συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού. Η παρέμβαση μάλιστα αυτή θα ενταχθεί στο πλαίσιο ευρύτερης συγκριτικής μελέτης, η οποία και θα την εμπλουτίσει. Η πρώτη όμως ανάλυση του Μουζέλη εμφανίζεται μετά τις εκλογές του 1977 και την άνευ προηγουμένου επέκταση της επιρροής του ΠΑΣΟΚ που εντείνει το ενδιαφέρον της σχετικής συζήτησης.¹² Με το κλασικό πλέον άρθρο του για τις ελληνικές εκλογές, ο Μουζέλης αναλύει το ΠΑΣΟΚ και την άνοδό του ως έκφραση του ελληνικού λαϊκισμού, που με σημαντική χρονική υστέρηση κάνει την εμφάνισή του στην ελληνική πολιτική σκηνή. Το άρθρο αυτό αποτελεί την αρχή μιας σειράς αναλύσεων του Μουζέλη για το λαϊκισμό και για το ρόλο του στην Ελλάδα. Κατάληξη της ενασχόλησης του Μουζέλη με αυτό το ζήτημα είναι η θεώρηση του λαϊκισμού ως «τρόπου πολιτικής συμμετοχής», ο οποίος χαρακτηρίζεται «συσσωματικός», σε αντιδιαστολή με τον «ενσωματικό», και εμφανίζεται κυρίως στις κοινωνίες της ημι-περιφέρειας.¹³

Σχετικά πρόσφατα παρεμβαίνει στη συζήτηση ο Δ. Χαραλάμπης με το βιβλίο του *Πελατειακές σχέσεις και λαϊκισμός*.¹⁴ Έχοντας ως αφετηρία μια αυστηρή δομιστική οπτική, αποδίδει

12. Ν. Mouzelis, «On the Greek Elections», *New Left Review*, 108, Μάρτιος-Απρίλιος 1978.

13. Ν. Μουζέλης, *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια*, Θεμέλιο, Αθήνα 1987. Η συμβολή του Μουζέλη στη συζήτηση από αυτή την οπτική φαίνεται να ολοκληρώνεται με την εκτενέστερη παρουσίαση της παραπάνω ανάλυσης στο άρθρο του στον συλλογικό τόμο: Ν. Μουζέλης, Θ. Λίποβατς, Μ. Σπουρδαλάκης, *Λαϊκισμός και πολιτική*, Γνώση, Αθήνα 1989, σ. 22-45.

14. Δ. Χαραλάμπης, *Πελατειακές σχέσεις και λαϊκισμός. Εξωθεσμική συνείδηση στο ελληνικό σύστημα*, Εξάντας, Αθήνα 1989. Για το υπό συζήτηση θέμα βλ. ιδιαίτερα το κεφ. 3, σ. 239-320.

και αυτός το λαϊκισμό στη συγκεκριμένη ανάπτυξη της ελληνικής κοινωνίας. Πιο συγκεκριμένα, ο Χαραλάμπης υποστηρίζει πως ο «λαϊκισμός, ως κυρίαρχη μορφή συγκρότησης εξωσυμβολαιακής συλλογικότητας αντιθετικής για την συγκρότηση όρων ορθολογικής συνεκτικότητας της κοινωνικής επικοινωνίας, αποτελεί την ιδεολογική αλλά και πρακτική μορφή που παίρνει η μονοσηματικότητα του τρόπου κυριαρχίας στη δεκαετία του '80». Επικεντώνοντας περισσότερο την προσοχή του στις θεσμικές αιτίες αλλά και συνέπειες του λαϊκισμού, ο Χαραλάμπης υποστηρίζει πως ουσιαστικά ο λαϊκισμός αποτελεί τη «διαδικασία της σύγκλισης του παραδοσιακού και σύγχρονου κρατισμού σε ένα σχήμα αυταρχικής εξουσίας, το οποίο όμως αναπαράγει κρίσεις διακυβέρνησης και αδυναμία συγκρότησης πολιτικών στρατηγικών, εφόσον αδυνατεί να συγκροτήσει και να εκφράσει λειτουργική συλλογικότητα».

Τέλος, επίσης αρκετά πρόσφατα, ο ιστορικός Α. Λιάκος παρεμβαίνει στη συζήτηση για το λαϊκισμό και την προσπάθεια ανάλυσής του από την οπτική της κοινωνικής ανάπτυξης.¹⁵ Με την παρέμβαση του Α. Λιάκου η συζήτηση, η οποία μέχρι τότε περιοριζόταν μόνο μεταξύ πολιτικών επιστημόνων, μεταφέρεται και συσχετίζεται με αριστοτεχνικό και δημιουργικό τρόπο με μέρος της προβληματικής που απασχολεί την ιστορική επιστήμη. Χωρίς, άμεση τουλάχιστον, αναφορά στο ΠΑΣΟΚ και έχοντας ως αφετηρία τις διεισδυτικές παρατηρήσεις του Ε. R. Thompson για την Αγγλία του 18ου αιώνα, ο συγγραφέας του σημαντικού αυτού άρθρου εντοπίζει τα ιστορικά εκείνα χαρακτηριστικά που είναι ικανά να ερμηνεύσουν το χρόνο εμφάνισης των λαϊκιστικών φαινομένων.

Με την ψυχραιμία του κοινωνικού επιστήμονα που θεραπεύει την ιστορική έρευνα, ο Α. Λιάκος υιοθετεί την παρατήρηση του Thompson ότι στις κοινωνίες που βρίσκονται σε μετάβαση στον καπιταλισμό δημιουργούνται εντάσεις. Εντάσεις που θα μπορούσαν να συνοψιστούν στις αντιθέσεις που ανακύπτουν μεταξύ «ηθικής οικονομίας», η οποία χαρακτηρίζει τις προβιομηχανικές κοινωνίες, και πολιτικής οικονομίας των κοινωνιών που κυριαρχούνται από τις σχέσεις της οικονομίας της αγοράς. Ο λαϊκισμός, κατ' αυτή την αντίληψη βρίσκει πρόσφορο έδαφος ανάπτυξης

15. Α. Λιάκος, «Περί λαϊκισμού», *Τα Ιστορικά*, τχ. 10, Ιούνιος 1989.

στο πεδίο αυτής της αντίθεσης. Και αυτό γιατί στο πεδίο αυτό αναπτύσσεται μια «πληθειακή κουλτούρα», η οποία αποδεικνύεται κατ' εξοχήν θετική για την ανάπτυξη λαϊκιστικών εκφράσεων. Η κουλτούρα αυτή, επισημαίνεται, θα πρέπει να θεωρείται διαφορετική τόσο από τη «λαϊκή» όσο και από την «κουλτούρα της εργατικής τάξης». Βέβαια η «πληθειακή κουλτούρα», αφού ταυτίζεται με μέρος των αξιών και της πρακτικής που ισχύουν στα κυριαρχούμενα στρώματα και τάξεις, εμπεριέχει μέρος της λαϊκής κουλτούρας, αλλά διαφέρει σαφώς από αυτή, όσο αναπτύσσεται στο πλαίσιο διάστασής της με τον ορθολογισμό και τις νέες μορφές επικοινωνίας που επιβάλλονται από την αστική δημόσια σφαίρα. Την ίδια στιγμή, η «πληθειακή κουλτούρα» διαφέρει από την κουλτούρα της εργατικής τάξης, αφού η τελευταία εκφράζει τις, και στηρίζεται σε, οριζόντιες ταυτίσεις και ανταγωνισμούς ενώ η πληθειακή σε κάθετες. Σύμφωνα με αυτή την άποψη, η «πληθειακή κουλτούρα», η οποία φαίνεται πως αποτελεί, σε τελευταία ανάλυση, την ουσία του λαϊκισμού, βρίσκεται σε συνεχή αντίθεση με τις διαδικασίες εκσυγχρονισμού, αλλά ποτέ δεν φθάνει στο σημείο ανατροπής του συνόλου της κοινωνικής τάξης πραγμάτων. Δεν είναι σε θέση, με άλλα λόγια, να συγκροτήσει και να προτείνει ένα γνήσιο κοινωνικό πρόγραμμα, εφόσον απλώς διατυπώνει τη δυσαρέσκειά του στο πλαίσιο της κυρίαρχης πολιτικής ρητορείας.

Η παρέμβαση του Α. Λιάκου αναμφισβήτητα εμπλούτισε την προβληματική της ελληνικής βιβλιογραφίας για το λαϊκισμό. Η θεωρητική συμβολή του συνίσταται στην ικανότητα της προσέγγισης αυτής να αναδεικνύει το πλαίσιο και τα όρια της πολιτικής (και των πολιτικών) των λαϊκιστικών αρθρώσεων και κινήματων σε συνθήκες και περιόδους μετάβασης. Όμως είναι σαφές πως η προσέγγιση αυτή παρουσιάζει προβλήματα εφαρμογής σε «ανεπτυγμένους» κοινωνικούς σχηματισμούς. Το τελευταίο μάλιστα πρόβλημα της κατά τα άλλα εξαιρετικά ενδιαφέρουσας προσέγγισης γίνεται ιδιαίτερα έντονο όταν επιχειρηθεί η ανάλυση λαϊκιστικών φαινομένων σε χώρες του ώριμου καπιταλισμού, αφού λαϊκιστικά φαινόμενα γίνονται όλο και πιο συχνά στις δυτικές κοινωνίες.

Γ. Αναζητώντας τα κοινωνικά υποκείμενα του λαϊκισμού

Μια προσπάθεια να συνδεθεί η ιδεολογική παραγωγή του ΠΑΣΟΚ με τη συγκρότηση της κοινωνικής βάσης του στο πλαίσιο της μεταπολεμικής ελληνικής κοινωνίας, αποτελεί κυρίως η παρέμβαση του Α. Πανταζόπουλου στη σχετική συζήτηση.¹⁶ Ξεκινώντας από τη μετεμφυλιακή περίοδο, ο Πανταζόπουλος επιχειρεί να δείξει πώς το ΠΑΣΟΚ δημιούργησε και ισχυροποίησε την κοινωνική του βάση και πώς το ιδεολογικό-πολιτικό στοιχείο επιδρά και διαμορφώνει τον κοινωνικό με τον ουτοπικό λόγο του και τον προσωποπαγή-αρχηγικό του χαρακτήρα. Πρόκειται για μια ενδιαφέρουσα προσπάθεια, που αποτελεί μάλλον την αφετηρία για ευρύτερη μελέτη του θέματος, και που φυσικά, δεδομένου ότι αποτελεί ιδιαίτερα φιλόδοξη ερευνητική πρόταση, δεν ολοκληρώνεται στο εν λόγω άρθρο.

Μέσα στην ίδια περίπου προβληματική κινείται και το πρόσφατο βιβλίο του Α. Ελεφάντη, ο οποίος επανέρχεται με αποφασιστικό τρόπο στη συζήτηση.¹⁷ Βέβαια μόνο σε τελευταία ανάλυση θα μπορούσαμε να κατατάξουμε τη νέα συμβολή του Ελεφάντη στην προβληματική της «αναζήτησης των κοινωνικών υποκειμένων του λαϊκισμού». Και τούτο γιατί το βιβλίο προσπαθεί να κατανοήσει τον νεοελληνικό λαϊκισμό με μια εφ' όλης της ύλης ανάλυση του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Με ζηλευτό ύφος που αποφεύγει τον αποστειρωμένο ακαδημαϊκό λόγο καθώς και την ξύλινη γλώσσα μέρους της αριστερής διάνοησης, ο συγγραφέας προσπαθεί να αποκαλύψει τον τρόπο με τον οποίο τα διάφορα ιδεολογικά σχήματα και οι οργανωτικές πρακτικές του ΠΑΣΟΚ προσέκλυσαν και κινητοποίησαν τα κοινωνικά στρώματα που αποτελούν τη σπονδυλική στήλη του λαϊκισμού.

Ξεκινώντας από την ορθή παρατήρηση πως «οι αντιθέσεις που διαπερνούν μία κοινωνία με τόσο διογκωμένα μικροαστικά στρώματα παραδοσιακού και σύγχρονου τύπου δεν εκφράζονται και δεν εικονογραφούνται με τον απλουστευτικό ανταγωνισμό προλεταρίου/κεφαλαιοκράτη, μονοπωλίων/λαού», καταλήγει στο ότι «οι αντιθέσεις, που ορίζουν και προσδιορίζουν τις πολιτικές τά-

16. Α. Πανταζόπουλος, «Το παρόν ως ιστορία: Σημειώσεις για τον πασοκικό λαϊκισμό», *Ο Πολίτης*, 104, Απρίλιος 1990.

17. Α. Ελεφάντης, *Στον αστερισμό του λαϊκισμού*, εκδ. Ο Πολίτης, Αθήνα 1991.

ξεις, εκφράζονται μέσα από λοξόδρομα σχήματα». ¹⁸ Το τελευταίο αυτό συμπέρασμα οδηγεί τον Ελεφάντη στην υιοθέτηση ενός πλαισίου ανάλυσης το οποίο, έχοντας ως αφετηρία την αναμφισβήτητη ταξική ασάφεια, καταλήγει σε ένα είδος πολιτικού υπερπροσδιορισμού, ο οποίος οδηγεί σε έναν ταξικό υποπροσδιορισμό. ¹⁹ Έτσι γίνεται τουλάχιστον προβληματικό το κεντρικό συμπέρασμα του συγγραφέα, πως ο «λαϊκισμός είναι μια πολιτική ιδεολογία εξουσίας» και «στην ελληνική περίπτωση αρθρώνεται και μορφοποιείται ως ρεύμα μόνο με την εμφάνιση του ΠΑΣΟΚ, όταν σε μια δοσμένη συγκυρία δημιουργήθηκαν οι όροι για την άνοδο των “αριστεροποιημένων” κεντρογενών μικροαστών στην εξουσία». ²⁰

Τούτο φαίνεται καθαρότερα και από τη μονομέρεια της ανάλυσής του για το ΠΑΣΟΚ, το οποίο θεωρείται ως ο κύριος φορέας του ελληνικού λαϊκισμού. Για να αποδείξει το τελευταίο μάλιστα, ο συγγραφέας προσεγγίζει το ΠΑΣΟΚ (α) από την οπτική της οργάνωσης των ψηφοφόρων στη βάση λαϊκιστικών υποσχέσεων που συνάδουν με την αστική εξουσία, (β) εξετάζοντας τον επίσημο λόγο του, ο οποίος κινούνται μεταξύ παραχάραξης μαρξιστικών αναλύσεων και εκσυγχρονιστικής ρητορείας, (γ) εντοπίζοντας τις ταξικές συμμαχίες στις οποίες πρωτοστάτησε για να τις εντάξει τελικά στα αστικά συμφέροντα, και (δ) αναλύοντας την πολιτική του όταν ήταν κυβέρνηση. ²¹ Όμως ο προσεκτικός αναγνώστης παρατηρεί ότι η τεκμηρίωση του πασοκικού λαϊκισμού καθώς και της μικροαστικής φύσης του, θεμελιώνεται στις δύο πρώτες πλευρές της ανάλυσής τους, ενώ η (γ) και η (δ), στις οποίες θα μπορούσε κανείς να εντοπίσει πολύ καλύτερα τα κοινωνικά υποκείμενα του λαϊκισμού, αναλύονται πολύ συνοπτικότερα. Μια τέτοια αυτονόμηση του πολιτικού όμως αποτελεί και έκπληξη για το συγγραφέα, ο οποίος αποτελεί υπόδειγμα διανοουμένου που θεραπεύει τη μαρξιστική θεωρία, και μεθοδολογικό πρόβλημα αφού σε τελευταία ανάλυση η ταξική βάση του

18. Στο ίδιο, σ. 38.

19. Στο ίδιο, σ. 42.

20. Στο ίδιο, σ. 326.

21. Εδώ ίσως υπάρχει η δικαιολογία ότι λείπει από τη βιβλιογραφία μια συστηματική ανάλυση της οικονομικής πολιτικής των κυβερνήσεων του ΠΑΣΟΚ. Εξάιρεση η ενδιαφέρουσα εργασία του Euclid Tsakalotos, *Alternative Economic Strategies. The Case of Greece*, Avebury, Aldershot 1991.

«ελληνικού λαϊκισμού» αποδεικνύεται κυρίως από υποκειμενικά και εν πολλοίς βολονταριστικά στοιχεία.

Τέλος στην ίδια κατηγορία, ίσως με μεγαλύτερη επιφύλαξη από ό,τι στην προηγούμενη περίπτωση, θα μπορούσε να κατατάξει κανείς τη σύντομη προσπάθεια του Π. Νούτσου, «για την κατανόηση του λαϊκισμού». ²² Εδώ ο συγγραφέας, αναλύοντας τα περιεχόμενα που δόθηκαν ιστορικά στην έννοια «λαός» κατά τη διάρκεια των περιόδων που προηγήθηκαν της Επανάστασης του Εικοσιένα και της Εθνικής Αντίστασης, καταλήγει πως ο λαϊκισμός πηγάζει από την αναντιστοιχία της κοινωνικής θέσης με την κοινωνική συνείδηση και κατά συνέπεια προβάλλει ως ιδεολογική υπέρβαση των συγκεκριμένων ταξικών αντιθέσεων. Έτσι, με δεδομένη την κοινωνική ρευστότητα, ο λαϊκισμός «προσπερνά την επιμέρους ταξική ετερογένεια» και λειτουργεί νομιμοποιητικά στην «πολυσυλλεκτική πρόθεση των πολιτικών δυνάμεων που υπόσχονται το μετασχηματισμό της κοινωνίας». ²³ Υπό αυτή την έννοια αποφεύγεται να εντοπιστούν συγκεκριμένα κοινωνικά υποκείμενα και φορείς του λαϊκισμού. Καταλήγοντας μάλιστα επισημαίνει πως στην ελληνική περίπτωση «η αντικατάσταση της ταξικής όρασης από το γενικευτικό σχήμα του “εργαζόμενου λαού” ταυτίζεται στην περίπτωση των εξωτερικών επιβουλών με το έθνος». ²⁴

Δ. Ο λαϊκισμός ως λόγος, λογική και ιδεολογία

Η άνοδος του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία όχι μόνο διατήρησε ζωντανό το ενδιαφέρον για το λαϊκισμό αλλά το επεξέτεινε. Το ενδιαφέρον για το λαϊκισμό σε συνδυασμό με την τάση, που παρατηρείται στον προβληματισμό της κοινωνικής θεωρίας, για ιδιαίτερη έμφαση στην ιδεολογική διάσταση των κοινωνικών φαινομένων οδηγεί στην παραγωγή μιας σειράς αξιολογών μελετών. Σημαντικό μέρος αυτών των μελετών αποτελούν διδακτορικές διατριβές, που εκπονούνται σε πανεπιστήμια κυρίως του εξωτερικού.

Η διατριβή του Χ. Λυριντζή αποτελεί μια πρώτη προσπάθεια

22. Π. Νούτσος, «Από τον “λαό” των διαφωτιστών στη “λαϊκή δημοκρατία” των μαρξιστών. Για την κατανόηση του “λαϊκισμού”», *Δωδώνη*, 14, τχ. 3, Ιωάννινα 1985.

23. Στο ίδιο, σ. 15-16.

24. Στο ίδιο, σ. 16.

σε αυτή την κατηγορία και ουσιαστικά εγκαινιάζει την κατεύθυνση των μελετών αυτών για το «πασοκικό» και κυρίως το λαϊκιστικό φαινόμενο.²⁵ Η μελέτη επικεντρώνεται στην ανοδική πορεία του ΠΑΣΟΚ και επιχειρεί να αναλύσει τα στοιχεία που συγκροτούν τη σοσιαλιστική ή/και λαϊκιστική φύση του κόμματος.

Η προβληματική του συγγραφέα θα παρουσιαστεί αργότερα σε μια σειρά άρθρων.²⁶ Ο Χ. Λυριντζής, ξεκινώντας από τις αναλύσεις του Laclau, επιχειρεί μια εννοιολογική οροθέτηση του όρου με βάση την ανάλυση της εσωτερικής λογικής που διέπει κάθε λαϊκισμό. Πιο συγκεκριμένα, υποστηρίζεται πως ο λαϊκισμός θα πρέπει να γίνεται αντιληπτός ως συγκεκριμένος τρόπος σύλληψης και παρουσίασης της κοινωνικής και πολιτικής πραγματικότητας. Με άλλα λόγια, αυτό που χαρακτηρίζει το λαϊκισμό δεν είναι συγκεκριμένες ιδέες ή συγκεκριμένες πολιτικές αλλά η «εσωτερική λογική» του, ο τρόπος που οργανώνει και παρουσιάζει τον πολιτικό χώρο. Λαϊκισμός είναι η έκφραση της λογικής της ισοδυναμίας, κατά την οποία διαφορετικά αλλά ισοδύναμα μεγέθη εξισώνονται δημιουργώντας μια πλασματική και επιφανειακή ισότητα. Έτσι, έθνος, λαός, μη-προνομιούχοι, εργαζόμενοι, αποτελούν κατηγορίες που συγκαλύπτουν και αποσιωπούν σημαντικές διαφορές. Πρόκειται δηλαδή για μια λογική άσκησης και παραγνώρισης της εξουσίας, η οποία σε δεδομένες κοινωνικές συνθήκες μπορεί να είναι πολύ αποτελεσματική. Λογική που στηρίζεται στην υπεραπλούστευση του πολιτικού χώρου και που βρίσκεται στον αντίποδα της λογικής της διαφοράς η οποία οδηγεί και στηρίζεται στην αναγνώριση του «άλλου» και στην αποδοχή της συνεχώς διευρυνόμενης και σύνθετης έννοιας του κοινωνικού και πολιτικού πεδίου.

Επίσης ιδιαίτερη αναφορά θα πρέπει να γίνει στην εξαιρετικά

25. C. Lyrintzis, «Between Populism and Socialism: The Rise of the Panhellenic Socialist Movement, 1974-81», διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Λονδίνου, 1983.

26. Βλ. Χ. Λυριντζής, «Λαϊκισμός: η έννοια και οι πρακτικές», στο Χ. Λυριντζής και Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80*, Θεμέλιο, Αθήνα 1990. Επίσης C. Lyrintzis, «The Power of Populism: the Greek Case», *The European Journal of Political Research*, 15:6, 1987, και «PASOK in Power: the Loss of the "Third Road to Socialism"», στο T. Gallagher & A. M. Williams (επιμ.), *Southern European Socialism*, Manchester University Press, Manchester 1989.

ενδιαφέρουσα διατριβή του Ι. Παπαδόπουλου,²⁷ η οποία αποτελεί μια μελέτη σε βάθος του πολιτικού λόγου του ΠΑΣΟΚ και του ιδεολογικού χώρου στον οποίο αναπτύχθηκε. Η εν λόγω μελέτη προσδιορίζει και αναλύει τα ιδεολογικά θέματα του πολιτικού λόγου του ΠΑΣΟΚ, τα εντάσσει στο συνολικό ιδεολογικό πλαίσιο της μεταπολεμικής ελληνικής κοινωνίας και αναδεικνύει τα στοιχεία εκείνα που μπορούν να συνδεθούν με το λαϊκισμό.²⁸

Μια σειρά από σχετικά πρόσφατες μελέτες στον ελληνικό χώρο δείχνουν το συνεχές ενδιαφέρον που παρουσιάζει το θέμα του λαϊκισμού, η διασύνδεσή του με το ΠΑΣΟΚ και η προσέγγισή τους από την οπτική της ιδεολογικής τους έκφρασης. Το 1989 εκδίδεται ο συλλογικός τόμος *Λαϊκισμός και πολιτική*, που περιλαμβάνει άρθρα των Ν. Μουζέλη, Μ. Σπουρδαλάκη και Θ. Λίποβατς που παρουσιάστηκαν στο Πάντειο Πανεπιστήμιο το Φεβρουάριο του 1989. Πέρα από την ανανεωμένη παρέμβαση του Ν. Μουζέλη στην οποία αναφερθήκαμε, ο σύντομος αυτός τόμος περιλαμβάνει την εξαιρετικά ενδιαφέρουσα προσέγγιση του Θ. Λίποβατς.²⁹ Αντιμετωπίζοντας το θέμα από την πλευρά της κοινωνικής ψυχολογίας και χρησιμοποιώντας «λακανικές» αναλυτικές κατηγορίες, ο Λίποβατς θεωρεί το λαϊκισμό ως ιδεολογικό λόγο στον οποίο η φαντασιακή διαμεσολάβηση χαρακτηρίζεται από την κυριαρχία των ατομικών ή μεριστικών (particularistic) φαντασιώσεων επί των κοινωνικών, που με τη σειρά της συνοδεύεται στο συμβολικό επίπεδο του λόγου από την κυριαρχία της αναξιοπιστίας «δηλαδή την ανεπαρκή διαφοροποίηση του ατόμου από σοβινιστικά, μισαλλόδοξα, συντεχνιακά ή κορπορατιστικά συμφέροντα και τη φαντασιακή ταύτιση μαζί τους». Πρό-

27. I. Papadopoulos, «Dynamique du discours politique et conquête du pouvoir: le cas du PASOK 1974-81», Πανεπιστήμιο Γενεύης, 1987.

28. Ιδιαίτερη αναφορά θα πρέπει να γίνει και στη διδακτορική διατριβή του Στ. Αλεξανδρόπουλου, η οποία, μολονότι δεν ασχολείται άμεσα με το θέμα, αφενός περιλαμβάνει ειδικό κεφάλαιο για το λαϊκισμό, αφετέρου συζητά το ζήτημα της οργάνωσης και διαμεσολάβησης των συλλογικών συμφερόντων στην Ελλάδα και έτσι προσφέρει μια οπτική για την κατανόηση της έμφασης και λειτουργίας του λαϊκισμού (Στ. Αλεξανδρόπουλος, *Συλλογική δράση και αντιπροσώπευση συμφερόντων πριν και μετά την μεταπολίτευση*, Πάντειον Πανεπιστήμιον Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα 1990).

29. Θ. Λίποβατς, «Ο λαϊκισμός. Μια ανάλυση από τη σκοπιά της πολιτικής ψυχολογίας», στο Ν. Μουζέλης κ.ά., *Λαϊκισμός και πολιτική*, ό.π., σ. 47-61.

κειται για μια πολύ σημαντική διάσταση της μελέτης του λαϊκισμού, που επιτρέπει την κατανόηση της σχέσης του φαινομένου με ουτοπικά οράματα, με ολοκληρωτικές τάσεις, με το φανατισμό των μαζών, καθώς και τη διασύνδεσή του με συγγενή θέματα όπως ο κοινοτισμός και η πελατεία. Η μελέτη προσφέρει μια νέα και συνάμα απαραίτητη οπτική για την εξέταση και κατανόηση του λαϊκισμού.

Τέλος στον ίδιο τόμο ο Μ. Σπουρδαλάκης³⁰ επιχειρεί τη σύνθεση των επιμέρους στοιχείων του λαϊκισμού και τη σύνδεσή τους με την ελληνική περίπτωση. Στο άρθρο του γίνεται προσπάθεια να συνδυαστούν τα οργανωτικά στοιχεία του λαϊκισμού που σε άλλη εργασία του (βλ. προηγούμενη σημ.11) είχε μελετήσει ο συγγραφέας με τις ιδεολογικές και κοινωνικές διαστάσεις του φαινομένου. Στόχος του άρθρου είναι η εξεύρεση ενός αναλυτικού πλαισίου που θα επιτρέψει την κατά περίπτωση ανάλυση της εμφάνισης, των παραγωγικών αιτιών και των συστατικών στοιχείων του λαϊκισμού. Σε αυτές τις σκέψεις όμως θα επανέλθουμε στο τελευταίο τμήμα της εργασίας μας.

Η αναζήτηση των σχέσεων του λαϊκισμού με την ιδεολογία και την κουλτούρα είναι το αντικείμενο και των εργασιών των Κ. Δοξιάδη και Ν. Διαμαντούρου. Ο Δοξιάδης, σε άρθρο του που αναφέρεται γενικότερα στην «ιδεολογία στη μεταπολεμική Ελλάδα»,³¹ εξετάζει το θέμα του λαϊκισμού, μέσα από τη δική του προσέγγιση για την ιδεολογία, σύμφωνα με την οποία η τελευταία λειτουργεί εξουσιαστικά και συγκροτεί υποκείμενα. Σύμφωνα με την οπτική που υιοθετεί ο συγγραφέας, ο λαϊκισμός δεν μπορεί αυτόνομα να λειτουργήσει εξουσιαστικά και να συγκροτήσει υποκείμενα. Εντοπίζει εύστοχα την αντιπειθαρχική διάσταση και λειτουργία του λαϊκισμού και την αρνητική σχέση του με κάθε μορφή πειθαρχίας. Επειδή όμως ο λαϊκισμός δεν ικανοποιεί, κατά το συγγραφέα, τα κριτήρια που ο ίδιος έχει θέσει για τον ορισμό της ιδεολογικής κυριαρχίας, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο «λαϊκισμός ως έννοια τελικά δεν υποδηλώνει τίποτε άλλο από την έλλειψη ιδεολογικής κυριαρχίας, της οποιασδήποτε ιδεολογικής κυριαρχίας». Ανεξάρτητα από την αποδοχή ή όχι του

30. Μ. Σπουρδαλάκης, «Ο ελληνικός λαϊκισμός στις συνθήκες του αυταρχικού κρατισμού», *ό.π.*, σ. 63-76.

31. Κ. Δοξιάδης, «Ιδεολογία στη μεταπολεμική Ελλάδα», *Θεωρία και Κοινωνία*, (υπό έκδοση).

συμπεράσματος αυτού, το οποίο αναδύεται μέσα από το συγκεκριμένο θεωρητικό πλαίσιο της ανάλυσης, το πρόβλημα που προκύπτει είναι ότι η προσέγγιση αυτή περιορίζει τον λαϊκισμό σε μια σημαντική βέβαια, διάστασή του την «περιφρόνησή του προς κάθε πειθαρχία». Ούτε όμως ο λαϊκισμός, όπως φαίνεται, εξαγνίζεται σε αυτή τη διάσταση, ούτε κάθε μορφή άρνησης πειθαρχίας συνιστά λαϊκισμό.

Η μελέτη του Ν. Διαμαντούρου για την κουλτούρα στη μεταπολεμική Ελλάδα κινείται σε ένα διαφορετικό επίπεδο ανάλυσης. Εδώ κεντρική αναλυτική κατηγορία είναι η «κουλτούρα» (και η πολιτική κουλτούρα)³² και, παρότι η μελέτη δεν αφορά άμεσα το λαϊκισμό, προσφέρει ένα ενδιαφέρον και γόνιμο πλαίσιο για την κατανόηση του φαινομένου. Ο Διαμαντούρος διακρίνει δύο αντίπαλες κουλτούρες στον ελληνικό χώρο: μία «των αποκάτω» (underdog), που παρουσιάζει παραδοσιακά στοιχεία με ίχνη ξενοφοβίας και ρίζες στην ορθόδοξη-ανατολική επιρροή και η οποία συνδέεται με τα μη ανταγωνιστικά, αγροτικά και μικροαστικά στρώματα της ελληνικής κοινωνίας, και μια άλλη, η κοσμοπολίτικη, ορθολογική, εκσυγχρονιστική, με δυτικούς προσανατολισμούς κουλτούρα, η οποία συνδέεται με τα εκσυγχρονιστικά στοιχεία της ελληνικής κοινωνίας. Ο λαϊκισμός εμφανίζεται ως στοιχείο που προκύπτει από, και συνδέεται με, την «underdog» κουλτούρα χωρίς βέβαια να περιορίζεται αποκλειστικά σε αυτήν και χωρίς να ταυτίζεται με κάποιο συγκεκριμένο πολιτικό κόμμα.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1980, η ένταση και ο πολλαπλασιασμός των λαϊκιστικών φαινομένων στο χώρο του πολιτισμού, ευαισθητοποίησε έναν αριθμό διανοητών αυτού του χώρου. Μέρος της συζήτησης αυτής δημοσιεύεται σε έναν σύντομο αλλά σημαντικό τόμο,³³ όπου και εξετάζονται οι πολιτιστικές συνέπειες του λαϊκισμού. Πιο συγκεκριμένα παρουσιάζονται τα πολιτιστικά προβλήματα της διείσδυσης της λαϊκιστικής λογικής, δηλαδή της παραποίησης του λαϊκού, στο θέατρο, στον τύπο, στη λογοτεχνία, στον κινηματογράφο, στη μουσική. Δεν είναι στις

32. N. Diamandouros, «Politics and Culture in Post-Authoritarian Greece: An Interpretation», στο R. Clogg (επιμ.), *Politics and Society in Greece in the 1990s* (προσωπικός τίτλος), Macmillan, Λονδίνο (υπό έκδοση).

33. Ε. Βαροπούλου, Κ. Γεωργουσόπουλος κ.ά., «Πολιτιστικά προβλήματα», άρθρα στο *Δελτίο της Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας*, τχ. 6α, Ίδρυμα Σχολής Μωραΐτη, Αθήνα 1983.

προθέσεις μας ούτε φυσικά στους στόχους αυτής εδώ της παρουσίας να αναφερθούμε στην προβληματική που αναπτύσσεται για το λαϊκισμό σε καθέναν από αυτούς τους τομείς. Αξίζει όμως να αναφερθούμε σε μερικές υποθέσεις που διατρέχουν εν πολλοίς την παραπάνω προβληματική και που ενδυναμώνουν την άποψη πως ο λαϊκισμός, πριν απ' όλα και πέρα από οποιαδήποτε έκφανση ή διάστασή του, θα πρέπει να προσεγγίζεται από τη σκοπιά της ιδεολογίας και του (πολιτικού) λόγου.

Οι αναλύσεις λοιπόν αυτές εκκινούν από τη διαπίστωση πως «οι λαϊκιστικές αντιλήψεις για την κουλτούρα δείχνουν μεγαλύτερη αντοχή» από εκείνες του πολιτικού λαϊκισμού, αφού «ακόμα και σε περιόδους που οι ιδέες του πολιτικού λαϊκισμού κάμπτονται μπροστά στις ιδέες που αποδίδουν καιρία σπουδαιότητα στις ταξικές διαφοροποιήσεις και συγκρούσεις και ιδιαίτερα στις μαρξιστικές ιδέες, οι πολιτισμικές λαϊκιστικές αντιλήψεις κατορθώνουν συχνά να διαπεράσουν τις τελευταίες».³⁴ Κατά συνέπεια «ο λαϊκισμός [...] αποτελεί σύνολο σημειωτικό και πολιτιστική πραγματικότητα μέσα σε ένα πλέγμα σχέσεων με άλλες ιδεολογίες, με την εκάστοτε πολιτική και κοινωνική συγκυρία ή τις συγκρούσεις στο ταξικό μέτωπο».³⁵

Αυτή μάλιστα η πολιτιστική πρακτική (λαϊκισμός) δεν προωθείται από τον ίδιο το λαό (εξ ου και λαϊκιστικό = παραποίηση του λαϊκού) αλλά από φορείς που «χρησιμοποιούν τον λαϊκό λόγο, οικειοποιούνται αιτήματα λαϊκά, αλλά και κάποιους τρόπους ή μορφές λαϊκής έκφρασης για να τα εντάξουν στο δικό τους ιδεολογικό σύστημα».³⁶ Με άλλα λόγια, ο λαϊκισμός γίνεται αντικείμενο χρήσης φορέων το οποίο εντάσσουν στη στρατηγική για την πραγμάτωση των στόχων τους, που συχνά είναι η άσκηση εξουσίας.

Τέλος, περίπου στο ίδιο πνεύμα κινείται, αν και από ανθρωπολογική αυτή τη φορά σκοπιά, η προσέγγιση του Ε. Παπαταξιάρχη.³⁷ Και εδώ ο λαϊκισμός αντιμετωπίζεται ως φαινόμενο που

34. Στο ίδιο, σ. 10.

35. Στο ίδιο, σ. 12.

36. Στο ίδιο, σ. 16.

37. Ε. Παπαταξιάρχης, «Πολιτική και αγροτικός σχηματισμός στη νεοελληνική κοινωνία», στο Μ. Κομνηνού και Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Κοινότητα, κοινωνία και ιδεολογία. Ο Κωνσταντίνος Καραβίδας και η προβληματική των κοινωνικών επιστημών*, Παπαζήσης, Αθήνα 1990.

υπερβαίνει κατά πολύ το θεσμικό και το στενά οριζόμενο πολιτικό επίπεδο. Και τούτο γιατί ο συγγραφέας βλέπει το λαϊκισμό ως «πολιτική του συναισθήματος». Ο λαϊκισμός εδώ συνδέεται με τη «δημοψηφισματική πολιτική του καφενείου και την έγκληση ενός αδιαφοροποίητου πολιτικού υποκειμένου, του “χωριού”, αντιθετικά προς το κράτος». Μέσα από την ανάλυση των κοινωνικών σχέσεων και του συμβολικού επιπέδου σε ένα χωριό της Λέσβου και τη μελέτη των πολιτισμικών διαστάσεων της πολιτικής δράσης, ο συγγραφέας οδηγείται στο λαϊκιστικό φαινόμενο, το οποίο αντιμετωπίζεται ως «κοσμική ετεροδοξία που μάχεται τον αστικό εξορθολογισμό και που εντοπίζεται στις αξίες και στους κώδικες του ανδρικού συμπουσιασμού, στα σύμβολα και στις πρακτικές του κόσμου του καφενείου».

2. ΠΡΟΣ ΜΙΑ ΣΥΝΘΕΣΗ

Ακόμη και η σύντομη αυτή περιήγηση στον «θαυμαστό κόσμο» της προβληματικής για το λαϊκισμό θα ήταν αρκετή να δικαιολογήσει το συμπέρασμά μας πως ο λαϊκισμός είναι φαινόμενο που παρουσιάζεται κάθε φορά με ιδιαίτερα, ίσως και μοναδικά, χαρακτηριστικά. Υπ' αυτή την έννοια θα μπορούσε κανείς να πει πως ο λαϊκισμός έχει τις επιθυμητές ιδιότητες των υβριδίων, αφού επιδεικνύει μια θαυμαστή αδράνεια αλλά και προσαρμοστικότητα στις αλλαγές των κοινωνικών σχηματισμών όπου εμφανίζεται. Το τελευταίο αυτό χαρακτηριστικό κάνει ικανό τον λαϊκισμό να παίρνει το σχήμα του περιβάλλοντός του, γεγονός που δυσκολεύει ακόμη περισσότερο την ανάδειξή του σε αναλυτική έννοια. Μπορούμε λοιπόν δικαιολογημένα να τον παρομοιάσουμε με τον Πρωτέα, τον θαλασσινό θεό με τις μύριες μορφές. Η πολυμορφία όμως, παρότι υπογραμμίζει τη δυσκολία της ανάλυσης και ερμηνείας του, δεν σημαίνει ότι πρόκειται για ανεξιχνίαστο, μυστηριώδες και απρόσιτο φαινόμενο. Εκτός και αν υιοθετήσει κανείς την άποψη του P. Worsley ότι ο λαϊκισμός σημαίνει τα πάντα και τίποτα και άρα δεν έχει καμιά αναλυτική χρησιμότητα γι' αυτό θα πρέπει να διαγραφεί από το λεξιλόγιο των κοινωνικών επιστημών.³⁸

38. P. Worsley, «The Concept of Populism», στο G. Ionescou και E. Gellner (επιμ.), *Populism*, Λονδίνο 1970, σ. 219.

Αυτού του είδους όμως ο μηδενιστικός σκεπτικισμός ουσιαστικά παρακάμπτει παρά συμβάλλει στη διαλεύκανση του προβλήματος. Ο λαϊκισμός ή, καλύτερα, τα λαϊκιστικά φαινόμενα δεν θα εξαφανιστούν επειδή η κοινωνική επιστήμη αντιμετωπίζει γνωσιολογικά προβλήματα. Με δεδομένη την πολυμορφία των λαϊκιστικών φαινομένων και τις έτσι κι αλλιώς νόμιμες επιφυλάξεις για τις αναλυτικές δυνατότητες της έννοιας του λαϊκισμού, εκείνο που αξίζει να κάνει κανείς είναι να συγκροτήσει ένα μεθοδολογικό πλαίσιο προσέγγισης φαινομένων που κατά τεκμήριο χαρακτηρίζονται λαϊκιστικά. Το πλαίσιο αυτό θα πρέπει αφενός να έχει τη δυνατότητα να αντεπεξέλθει στην πολλαπλότητα των λαϊκιστικών φαινομένων, αφετέρου να ενσωματώνει και να χρησιμοποιεί δημιουργικά τις επιστημάνσεις των διαφόρων προσεγγίσεων που αναφέραμε χωρίς μονομανίες και εκλεκτικό γνωστικισμό. Σημείο εκκίνησης λοιπόν αυτού του εγχειρήματος σύνθεσης θα πρέπει να αποτελεί η «λαϊκιστική λογική», η οποία φαίνεται να συνιστά τον ελάχιστο κοινό παρονομαστή των λαϊκιστικών φαινομένων και, ταυτόχρονα, το επίπεδο του πολιτικού λόγου όπου αυτή εντοπίζεται, που ουσιαστικά εμπεριέχει ερμηνευτικά στοιχεία του φαινομένου τα οποία επισημαίνονται και από την προβληματική των παραπάνω αναλύσεων.

Και τούτο γιατί πιστεύουμε πως στον πολιτικό λόγο αποτυπώνονται, σε τελευταία ανάλυση, όλα τα στοιχεία και οι παράγοντες εκείνοι που συγκροτούν με συγκεκριμένο τρόπο τα λαϊκιστικά φαινόμενα. Έτσι είναι δυνατό να αποφευχθούν οι γενικολογίες και οι αναγωγές λαϊκιστικών φαινομένων σε μοντέλα και αναλύσεις *passé partout*. Παράλληλα δίνεται η δυνατότητα συγκεκριμένης διερεύνησης του περιεχομένου και της λειτουργίας των λαϊκιστικών εκφάνσεων. Αρκεί φυσικά ο πολιτικός λόγος να μη γίνεται αντιληπτός με τη στενή έννοια με την οποία εμφανίζεται συνήθως στον δημόσιο διάλογο, δηλαδή απλώς ως ιδεολογικός λόγος και ρητορεία. Αντίθετα ο πολιτικός λόγος θα πρέπει να νοείται ως το σύνολο των σιωπηρών, ρητών ή συμβολικών πρακτικών, σχέσεων, δομών και ρητορείας, οι οποίες συνθέτουν όλες τις διαστάσεις της κάθε ανθρώπινης άρα και κοινωνικής δραστηριότητας. Υπό αυτή λοιπόν την έννοια, η ανάλυση της «λαϊκιστικής λογικής» κατά την εξέταση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του πολιτικού λόγου είναι δυνατό να οδηγήσει στο αιτούμενο, που είναι ο εντοπισμός και η συγκεκριμένη ανάλυση των παρα-

γόντων που συγκροτούν, ιστορικά ορίζουν και αναπαράγουν το λαϊκισμό στο πλαίσιο ενός δεδομένου κοινωνικού σχηματισμού.

Στο περιεχόμενο, λοιπόν, στη δομή, στις σχέσεις και στις αντιφάσεις που συγκροτεί ο πολιτικός λόγος θα πρέπει να αναζητηθεί κανείς το (συγκεκριμένο) είδος του λαϊκισμού. Αυτό δεν σημαίνει πως η προσέγγιση των φαινομένων λαϊκιστικού χαρακτήρα περιορίζεται στο ιδεολογικό επίπεδο. Αντίθετα, θα υποστηρίξουμε πως με δεδομένη την κεντρική θέση του πολιτικού λόγου στη συγκρότηση του πολιτικού, μόνο έτσι θα μπορούσε κανείς να αξιοποιήσει τις παρατηρήσεις και τα συμπεράσματα των αναλύσεων εκείνων που, παρά τις διεισδυτικές επισημάνσεις τους, παραμένουν μονοδιάστατες και περιοριστικές. Η εξέταση της ελληνικής περίπτωσης που επιχειρήθηκε, εμμέσως μέσα από τη σύντομη και ίσως σχηματική παρουσίαση της ελληνικής βιβλιογραφίας, αποτελεί ένα καλό παράδειγμα της παραπάνω θέσης. Καμιά από τις προσεγγίσεις, ούτε οι οργανωτικές ούτε οι στηριζόμενες στο επίπεδο ανάπτυξης του κοινωνικού σχηματισμού ούτε εκείνες που αποδίδουν τα λαϊκιστικά φαινόμενα σε συγκεκριμένες κοινωνικές τάξεις και στρώματα ούτε, τέλος, εκείνες που περιορίζουν την ερμηνεία τους ουσιαστικά σε ψυχολογικά αίτια που επιβάλλονται από την πολιτική κουλτούρα είτε από ατομικές φαντασιώσεις και συναισθήματα, δεν μπορεί από μόνη της να περιγράψει πλήρως και πολύ περισσότερο να ερμηνεύσει οποιοδήποτε λαϊκιστικό φαινόμενο. Επιπλέον κάθε μονοσήμαντη θεώρηση του λαϊκισμού δεν έχει μόνο σοβαρές θεωρητικές αναλυτικές συνέπειες, αλλά μπορεί εύκολα να οδηγήσει σε αντιφατικές και ανεπαρκείς πολιτικές επιλογές και εκτιμήσεις.

Για να γίνουμε πιο συγκεκριμένοι, η εξέταση του πολιτικού λόγου θα μπορούσε να μας δώσει τα συγκεκριμένα περιεχόμενα και τις αλληλεπιδράσεις των διαφόρων παραμέτρων της «λαϊκιστικής λογικής», στην οποία στηρίζονται και την οποία αναπαράγουν οι λαϊκιστικές πρακτικές. Έτσι, για παράδειγμα, μόνο με αυτή τη μεθοδολογική προσέγγιση μπορεί κανείς να συσχετίσει τα οργανωτικά χαρακτηριστικά του λαϊκισμού που επισημαίνει μέρος της βιβλιογραφίας (Ελεφάντης-Καβουριάρης, Κατσούλης) με τις λειτουργίες του λαϊκισμού στο δεδομένο πλαίσιο ανάπτυξης, δηλαδή είτε ως «συσσωματικός τρόπος πολιτικής συμμετοχής» (Μουζέλης) είτε ως «κυρίαρχη μορφή συγκρότησης εξωσυμβολαϊκής συλλογικότητας» (Χαραλάμπης) είτε τέλος ως ενδεχό-

μενο αποτέλεσμα της πληβειακής κουλτούρας (Λιάκος). Μόνο με αυτό τον τρόπο φαίνεται να δίνεται η δυνατότητα σύνδεσης της αναντιστοιχίας της κοινωνικής θέσης και της κοινωνικής συνείδησης που χαρακτηρίζει τα κοινωνικά υποκείμενα του λαϊκισμού (που δίνει το περιεχόμενο της έννοιας του λαού) και που οδηγεί στην υπέρβαση των ταξικών συγκρούσεων (Νούτσος) είτε με τα χαρακτηριστικά της πολιτικής κουλτούρας «των από τα κάτω» (Διαμαντούρος) είτε με τη διαπίστωση της κυριαρχίας των ατομικών φαντασιακών επί των κοινωνικών στοιχείων (Λίποβατς) είτε με τη σημειούμενη αντιπειθαρχική τάση (Δοξιάδης) είτε με την «πολιτική του συναισθήματος» που συγκροτείται γύρω από την αντίθεση χωριού και κράτους (Παπαταξιάρχης). Έτσι μπορεί να αποφευχθεί η εύκολη, συχνά μηχανιστική, αποδοχή της, αν και σε σημαντικό βαθμό ορθής, παρατήρησης για τον μικροαστικό χαρακτήρα του λαϊκισμού (Ελεφάντης).

Αντίθετα οι ταξικές και γενικότερα οι κοινωνικές αντιθέσεις που πυροδοτούν, εκφράζουν και αναπαράγουν λαϊκιστικά φαινόμενα συγκεκριμενοποιούνται με την παραπάνω προσέγγιση και καθορίζονται από τις ιστορικές συνθήκες του συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού. Διαφορετικά δεν είναι δυνατό να αντιμετωπιστεί αποτελεσματικά η πολλαπλότητα των λαϊκιστικών εκφάνσεων. Τέλος με την προτεινόμενη μεθοδολογική προσέγγιση θα μπορούσε κανείς να εξετάσει συγκεκριμένα το πώς οι πολυποίκιλες πολιτισμικές εκφάνσεις του λαϊκισμού επηρεάζουν «την εκάστοτε πολιτική και κοινωνική συγκυρία» (Βαροπούλου κ.ά.), αλλά κυρίως το πώς αυτές συνδέονται με γενεσιουργές αιτίες των λαϊκιστικών φαινομένων. Και τούτο διότι ο πολιτικός λόγος αναγκαστικά παραπέμπει στο πλαίσιο (θεσμούς) στο οποίο συγκροτείται και αναπαράγεται ο λαϊκισμός, στους φορείς που τον διαμορφώνουν και στις αξίες με τις οποίες λειτουργούν, στους τρόπους με τους οποίους προσλαμβάνουν και αναπαριστούν τη συγκεκριμένη κοινωνική πραγματικότητα, και στις συγκεκριμένες πρακτικές που υιοθετούν και που χαρακτηρίζονται ως «λαϊκιστικές».

Η μεθοδολογική αυτή πρόταση, για σφαιρική προσέγγιση των λαϊκιστικών φαινομένων, πηγάζει από τη διαπίστωση πως σε κάθε τέτοιο φαινόμενο το περιεχόμενο του λόγου που συγκροτεί τη συγκεκριμένη «λαϊκιστική λογική» είναι διαφορετικό. Καθώς και από την παρατήρηση πως αυτή η «λαϊκιστική λογική» δεν

περιορίζεται μόνο στο πολιτικό πεδίο αλλά επεκτείνεται και αγκαλιάζει όλες τις εκφάνσεις της κοινωνικής και πολιτικής ζωής. Με αυτή την έννοια θα υποστηρίζαμε πως είναι ορθότερο να αναφέρεται κανείς σε *λαϊκισμούς* και όχι σε *λαϊκισμό*, κάτι που θα μας έβγαζε και από τα παράδοξα που δημιουργεί η πολυσημία των λαϊκιστικών φαινομένων. Θα ήταν τουλάχιστον αφελές να περιορίσει κανείς το λαϊκισμό σε μία και μόνο δομή ή φορέα.

Εκκινώντας από τα συμπεράσματα αυτά και με δεδομένη την άποψη πως η άσκηση πολιτικής δεν μπορεί παρά να θεωρείται η τελική συνιστώσα του αστερισμού των δομών και σχέσεων που συγκροτούν τον πανταχού παρόντα πολιτικό λόγο σε ένα δεδομένο κοινωνικό σχηματισμό, θα υποστηρίζαμε πως ο λαϊκισμός λειτουργεί ως στρατηγική άσκησης και παραγνώρισης της εξουσίας. Θα λέγαμε μάλιστα πως ίσως αυτό το στοιχείο αποτελεί και το σημαντικότερο χαρακτηριστικό του. Αποτελεί κατ' εξοχήν πολιτικό φαινόμενο, αφού η «λαϊκιστική λογική», που τον χαρακτηρίζει, καθορίζει τον πολιτικό λόγο και άρα την καρδιά της πολιτικής. Έτσι ο λαϊκισμός σε τελευταία ανάλυση έχει να κάνει με τους τρόπους με τους οποίους μπορεί πιο εύκολα, πιο γρήγορα και πιο αποτελεσματικά να κατακτηθεί και να ασκηθεί η εξουσία. Αφορά σχέσεις εξουσίας, που είτε δεν αναγνωρίζονται ως τέτοιες είτε αναζητούν έναν εύσημο τρόπο παρουσίας. Γι' αυτό συγκροτείται και υιοθετείται από διαφορετικούς, συχνά ανταγωνιστικούς, φορείς σε διαφορετική συγκυρία και σε διαφορετικό πλαίσιο. Και εφόσον λειτουργεί αντικειμενικά ως στρατηγική άσκησης και παραγνώρισης της εξουσίας, εντάσσεται και υπηρετεί συχνά αντιφατικές στρατηγικές εξουσίας. Κατά συνέπεια, οι επιπτώσεις του εμφανίζονται σε πολλές πλευρές της πολιτικής και κοινωνικής ζωής με εμφανέστερη την οργάνωση και λειτουργία των κομματικών σχηματισμών.

Με την προσέγγιση της λειτουργίας του λαϊκισμού ως στρατηγικής για την άσκηση και κατάκτηση της πολιτικής εξουσίας αποφεύγεται η εξομοίωσή του με το σύνολο των οργανωτικών χαρακτηριστικών ή η κατανόησή του ως αναγκαστικό, λειτουργικό παρεπόμενο συγκεκριμένης και εκ των προτέρων προδιαγεγραμμένης, συχνά εθνοκεντρικής, πολιτικής ανάπτυξης ή τέλος απλώς ως το αποτέλεσμα ασυγχρονίας ή «στρεβλής» έκφρασης κάποιων κοινωνικών ομάδων και στρωμάτων. Επίσης η παραπάνω θεωρητική και κατά συνέπεια μεθοδολογική πρόταση για το

λαϊκισμό, προτείνοντας την άσκηση πολιτικής ως πεδίο εμπειρικής διερεύνησής του, συνεισφέρει στην απεμπλοκή μας από την in abstracto θεωρητική συζήτηση του θέματος, ενώ ταυτόχρονα διευκολύνει τη συγκεκριμενοποίηση της «λαϊκιστικής λογικής» στις διάφορες εκφάνσεις της δημόσιας ζωής. Η εργασία του Γ. Μαυρογορδάτου για τις επαγγελματικές οργανώσεις³⁹ αποτελεί, αν όχι το μοναδικό, ίσως το πλέον εύστοχο παράδειγμα έμπρακτης εφαρμογής του μεθοδολογικού αυτού συμπεράσματος. Πιο συγκεκριμένα ο Μαυρογορδάτος, αποφεύγοντας ρητά την «ατέρμονα συζήτηση για το λαϊκισμό», επιχειρεί να αναλύσει τις συνέπειές του (δηλαδή της λογικής που θέλει «το Λαό ως ουσιαστικά αδιαφοροποίητο σύνολο» να αντιπαρατίθεται στην «ολιγαρχία» και ουσιαστικά «ως αφηρημένη έννοια να προηγείται των συγκεκριμένων συστατικών του...»)⁴⁰ στην οργάνωση και λειτουργία των επαγγελματικών οργανώσεων.

Ανακεφαλαιώνοντας, και με κίνδυνο να επαναλάβουμε τον εαυτό μας, θα λέγαμε ότι η επιδίωξη της πρότασής μας για αντιμετώπιση του λαϊκισμού ως άσκησης και παραγνώρισης της εξουσίας είναι να καταγραφεί και να αναλυθεί το πλέγμα των κοινωνικών και λοιπών πρακτικών που δημιουργούν, συγκροτούν και αναπαράγουν λαϊκιστικά φαινόμενα.⁴¹ Περαιτέρω η εξομοίωση της έννοιας του λαϊκισμού με τη λαϊκιστική λογική, στην οποία στηρίζεται η πρότασή μας, σημαίνει πως ο λαϊκισμός δεν αποτελεί απλώς λόγο και ιδεολογία, αν και αυτή είναι ομολογουμένως η αφετηρία μας, αλλά καθημερινή πρακτική, τρόπο ζωής, κουλτούρα αλλά και κοινωνικές, και γιατί όχι ταξικές, σχέσεις και συμπεριφορά.

39. Γ. Μαυρογορδάτος, *Μεταξύ Πτυνοκάμπτη και Προκρούστη*, Οδυσσέας, Αθήνα 1988.

40. Στο ίδιο, σ. 53. Ο Μαυρογορδάτος καταλήγει πως οι συνέπειες του λαϊκισμού στη λειτουργία και οργάνωση των επαγγελματικών οργανώσεων δεν ήταν άλλες από τη μετατροπή τους σε «πιστά αντίτυπα της Βουλής ως προς την κομματική σύνθεση». Συνέπειες που ήταν το αποτέλεσμα άσκησης πολιτικής, η οποία ουσιαστικά ενσωμάτωνε ένα είδος «λαϊκιστικής Gleichschaltung» (σ. 56).

41. Το άρθρο του Κ. Τσουκαλά στον παρόντα τόμο φαίνεται, εμμέσως πλην σαφώς, να υπηρετεί τον ίδιο στόχο, αφού αποτελεί ένα δείγμα γόνιμης προσπάθειας για την κατανόηση τόσο της προέλευσης όσο και των εκφάνσεων του φαινομένου στην Ελλάδα.

Πιο συγκεκριμένα και για να επιστρέψουμε στην ελληνική περίπτωση, η κυριαρχία της λογικής της υπεραπλούστευσης και της διχοτόμησης του πολιτικού και κοινωνικού χώρου συνδέεται με σειρά από πρακτικές, οι οποίες εμφανίζονται τόσο στη συμπεριφορά και δράση συλλογικών φορέων όπως τα κόμματα και τα συνδικάτα, όσο και στη δράση του κράτους. Έτσι λαϊκισμός είναι και οι πείσιμονες προσπάθειες για την προστασία κεκτημένων δικαιωμάτων αλλά και οι κρατικές παροχές και προσλήψεις με κοινωνικά-κομματικά κριτήρια. Λαϊκισμός επίσης είναι η αναγωγή από τον Τύπο και την τηλεόραση μεμονωμένων περιστατικών σε δράματα με καθολική εμβέλεια και πανελλήνια απήχηση. Λαϊκισμός είναι η άκριτη εκμετάλλευση κάθε αιτήματος και προσπάθειας για κοινωνική δικαιοσύνη και ισότητα διά της ισοπέδωσης των διαφορών στον κατώτατο κοινό παρονομαστή, δηλαδή την εξίσωση των ανίσων.

Τέλος, το προτεινόμενο μεθοδολογικό πλαίσιο προσέγγισης δίνει την ευκαιρία σε όσους ασχοληθούν με το αντικείμενο να χρησιμοποιήσουν τα όποια συμπεράσματα από την ελληνική εμπειρία για τον εμπλουτισμό των θεωρητικών προσεγγίσεων του λαϊκισμού. Οι ιδιομορφίες του ελληνικού λαϊκισμού, όπως και άλλες εκφάνσεις του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού ίσως παρουσιάσουν ένα εμπειρικό υλικό πρώτης τάξεως, ικανό να αποτελέσει την αφετηρία έμπνευσης για τη συμμετοχή της ελληνικής κοινωνικής επιστήμης στον διεθνή διάλογο.⁴² Συμμετοχή που δεν θα περιορίζεται, ως συνήθως, απλώς στην έστω εμπνευσμένη ανάλυση της ελληνικής περίπτωσης, αλλά θα επιχειρεί σοβαρή παρέμβαση στον γενικότερο θεωρητικό προβληματισμό και διάλογο.

42. Οι εργασίες του Ν. Μουζέλη αποτελούν ίσως όχι το μοναδικό αλλά οπωσδήποτε το πιο φωτεινό παράδειγμα αυτής της περίπτωσης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλεξανδρόπουλος Στ., *Συλλογική δράση και αντιπροσώπευση συμφερόντων πριν και μετά την Μεταπολίτευση*, διδακτορική διατριβή, Πάντειον Πανεπιστήμιον Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα 1990.
- Βαροπούλου Ε., Πατρίκιος Τ., κ.ά. «Τι είναι λαϊκισμός;» *Δελτίο της Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας*, τχ. 6α, Αθήνα 1983.
- Canovan M., *Populism*, Harcourt Brace, Νέα Υόρκη 1981.
- Διαμαντούρος Ν., «Politics and Culture in Post-Authoritarian Greece: An Interpretation», στο R. Clogg (επιμ.), *Politics and Society in Greece in the 1990s* (προσωρινός τίτλος), Macmillan, Λονδίνο (υπό έκδοση).
- Δοξιάδης Κ., «Ιδεολογία στην μεταπολεμική Ελλάδα», *Θεωρία και Κοινωνία*, (υπό έκδοση).
- Ελεφάντης Α., *Στον αστειρισμό του λαϊκισμού*, Ο Πολίτης, Αθήνα 1991.
- Ionescu G. - Gellner E. (επιμ.), *Populism*, Weidenfeld & Nicolson, Λονδίνο 1969.
- Λιάκος Α., «Περί λαϊκισμού», *Τα Ιστορικά*, τχ. 10, Ιούνιος 1989.
- Λυριντζής Χρ., «Λαϊκισμός: Η έννοια και οι πρακτικές», στο Χρ. Λυριντζής & Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80*, Θεμέλιο, Αθήνα 1990.
- Laclau E., *Πολιτική ιδεολογία στην μαρξιστική θεωρία*, Σύγχρονα Θέματα, Θεσσαλονίκη 1983.
- Lyrantzis C., «The Power of Populism and the Greek Case», *European Journal of Political Research*, 15:6, 1987.
- , «PASOK in Power: the Loss of the Third Road to Socialism», στο T. Gallagher & A. M. Williams (επιμ.), *Southern European Socialism*, Manchester University Press, Manchester 1989.
- Μαυρογορδάτος Γ., *Μεταξύ Πιτυοκάμπτη και Προκρούστη*, Οδυσσέας, Αθήνα 1988.
- Μουζέλης Ν., *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια*, Θεμέλιο, Αθήνα 1987.
- Μουζέλης Ν., Λίποβατς Θ., Σπουρδαλάκης Μ., *Λαϊκισμός και πολιτική*, Γνώση, Αθήνα 1989.
- Macridis R., *Η ελληνική πολιτική στο σταυροδρόμι*, Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα 1984.
- Νούτσος Π., «Από τον λαό των διαφωτιστών στη λαϊκή δημοκρατία των μαρξιστών. Για την κατανόηση του λαϊκισμού», *Δωδώνη*, τόμ. 14, τχ. 3 (1985).

- Παπαταξιάρχης Ε., «Πολιτική και αγροτικός σχηματισμός στη νεοελληνική κοινωνία», στο Μ. Κομνηνού & Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Κοινωνία, κοινωνία και ιδεολογία. Ο Κωνσταντίνος Καραβίδας και η προβληματική των κοινωνικών επιστημών*, Παπαζήσης, Αθήνα 1990.
- Πανταζόπουλος Α., «Σχεδιάγραμμα για τον πασοκικό λαϊκισμό», *Ο Πολίτης*, τχ. 104, Απρίλιος 1990, σ. 22-35.
- Παπασαραντόπουλος Π., *ΠΑΣΟΚ και εξουσία*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1980.
- Papadopoulos I., *Dynamique du discours politique et conquête du pouvoir: le cas du PASOK 1974-81*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Γενεύης, 1987.
- Tsakalotos Euclid, *Alternative Economic Strategies, The Case of Greece*, Avebury, Aldershoys 1991.
- Χαραλάμπης Δ., *Πελατειακές σχέσεις και λαϊκισμός*, Εξάντας, Αθήνα 1989.